

StOKpaardje

Tijdschrift van Stichting 't Oude Kinderboek –
jaargang 19, nummer 1, 2025

Van het bestuur:

Zaterdag 25 oktober, een memorabele dag waarop wij samen met de oud-voorzitter van de voormalige Stichting Geschiedenis Kinder- en Jeugdliteratuur (SGKJ), Frits Booy, de Dag van het Oude Kinderboek mochten vieren.

Na de koffie werden wij getraceerd op een lezing over 'Spelletjes in de Kinder-Courant (1852-1904)' voorgedragen door Geert Bekkering. Daarna nam Aernout Borms het StOKje over hij vertelde ons over de 'omgekeerde wereld op centsprenten'. Na een voortreffelijke lunch ging het verder.

Dirk Tang vertelde over 'Een zee van jongensboeken?' en Paul Feelders sloot de lezingenreeks af met 'Het Hollandsch Penning-Magazijn: wetenschap in prenten voor kinderen'.

Tot besluit werden alle bezoekers getraceerd op de try-out van 'De hooiplukker van Lochem' een voordracht door Stan Fritschy.

Een voordracht die onderdeel uitmaakt van het project "Gelderse Verhalen 3 STOK-oude vertellingen", waarover in een volgend StOKpaardje meer.

Kortom een bijzondere dag waarop oude kinderboeken tot leven kwamen, wat leidde tot veelvuldig gegrinnik en verzuchtingen van herkenning. Herinneringen over de boeken uit onze jeugd werden gedeeld en graag laten we ook u delen in de lezingen, die door de sprekers voor u zijn samengevat. In dit StOKpaardje de bijdragen van Aernhout Borms en Dirk J. Tang. In het volgende StOKpaardje lezen we meer over de lezingen van Geert Bekkering over Spelletjes in de Kinder-Courant (1852-1904) en over het Hollandsch Penning-Magazijn door Paul Feelders.

De Omgekeerde Wereld op centsprenten verbeeld

Aernout Borms

Waar de stier de slager slacht is de vertrouwde loop der dingen verstoord en zijn we beland in de Omgekeerde Wereld. In de Omgekeerde Wereld zijn relaties tussen mensen, dieren en voorwerpen omgekeerd. Daar jaagt het schaap op de wolf, het kind bestraft er de ouder en de koning gaat te voet, terwijl zijn knecht te paard rijdt. Omkeringen hebben de mensen van oudsher geboeid. Uit de Soemerische en Egyptische cultuur zijn daarvan afbeeldingen bekend en in een Middeleeuws handschrift zijn hazen afgebeeld die de jager aan het spit roosteren.

De verkeerde wereld, no. 77 uitgegeven door Lutkie & Cranenburg, (detail)

*De stier, des slagers moordlust moe
Zal thans den slager slagten,
Geduldig loopt deez' aan het touw
Zijn noodlot af te wachten.*

De oudste omgekeerde wereldprent

Cosi.va.il.mondo .alla.riversa. Anonieme Italiaanse gravure, verz. Bibl. Nat., Parijs.

Prenten waarop een verzameling omgekeerde wereldtaferelen is afgebeeld ontstonden in Italië in de tweede helft van de 16e eeuw. Uit omstreeks 1560 dateert de oudst bekende prent waarop een groot aantal omgekeerde wereldtaferelen zijn afgebeeld. De anonieme gravure draagt als titel *.Cosi.va.il.mondo.alla.riversa.* of *Zo gaat het in de omgekeerde wereld*. Behalve deze titel heeft de prent geen tekst. Centraal in een onbestemd landschap staan een man en een vrouw. Zij draagt mannenkleding en heeft wapens in haar hand; hij is als vrouw gekleed en zit aan haar voeten met een spinrok. Achter het paar ligt een berg hooi: een verwijzing naar het voze materialistische streven van de mens op aarde. Daar boven is een wereldbol afgebeeld waarop huizen omgekeerd staan afgebeeld. Het landschap is verder gevuld met 28 andere omgekeerde wereldtaferelen, zoals de kreupele draagt de gezonde, muizen verjagen de kat, de os slacht de slager en de ezel berijdt zijn baas. Van de hier getoonde taferelen komen er veel regelmatig terug op latere prenten.

De omgekeerde wereld van Etienne Dupérac

Etienne Dupérac, *Se bene il mondo...*, RPK, Amsterdam

De eerste omgekeerde wereldprent waarop aan de taferelen ook tekst is toegevoegd is een gesigioneerde ets die ontstaan is omstreeks 1560. In die tijd werkte de Fransman Etienne Dupérac als tekenaar en graveur in Rome.

Veel taferelen zijn ons al bekend van de vorige prent. Nieuw zijn o.a. wagens rijden op zee en schepen varen in de bergen, de vrouw gaat te paard naar haar geliefde, vrouwen trekken ten strijde, het kind onderwijst geleerden, vogels nestelen in het water en de schuldeiser vlucht voor de schuldenaar. Bij het tafereel waarop mensen dieren aan tafel bedienen ontbreekt een echte omkering van relaties; dieren bedienen in normale verhoudingen geen mensen aan tafel.

DE COHNICK GAET VE VOET	HEE KINT LEET DE DOCTOEREN	MEY WIF YLECK NADE RYCK	SEN TOERN STAEK INDE KLOCK
DE KNECHT VANGHT SYN MEESTER	DE KRUPPEL DRACHT D'GEDOND	DE BLINDE LEYDT DE SINDE	DEN ARMEN GEFEDIN SYNEN
DE VOGHELEN EYEN DE MAN	DEN ESSEL DRYEFT SYN MEESTER	KEINT CASSEVE SYN VADER	KEINT WIECHT SYN VADER
DE SCHAPELEN EYEN DE WOLF	DIJ BOEKEN TACKEN DE PLOEG	DE IUFFAREN TACKEND WAGEN	MEY SCHAEFT SCHAEFT DEN ESSEL
DE WAGEN TACKT DE OSSEN	DE OS VIET DEN SLACHTER	TEVERKEN-SCHRODT DE SLACHTER	DE HOUDEREN EYEN DEN VOET
DE HENNE SIT OP DEN HAEREN	DE VISSSEN NESTYEN INDE BOOMEN	DE VROUWEN BESTORMEN THUIS	DIJ TAFEL OAFERST DE MEESTER KANT
DE MUYLEN VANGHEN DE CAT	'T KINT VOEDT SYN MOEDER	DE KLEINE VOGHELEN EYEN HEN GHOET	DE VISSSEN VANGEN DE VOGHELEN
DE WIEFT JAE SIJ DE IAGER	DE VERKEERDE WRECKEN	DE KRANKE BESLEED DOCTOEREN WATER	DE SCHAPELEN VAREN TE WARD

De omgekeerde wereld drong al vroeg door in onze streken. Eén van de oudste centsprenten die dateert uit de jaren '90 van de 16e eeuw is van Ewout Cornelisz. Muller. Muller was van 1589 tot 1598 als drukker werkzaam te Amsterdam in de 'Kerckstraat 'In de Liesveltsche bijbel'. Over Muller is niet veel bekend. Hij was vermoedelijk een kleinzoon van de 'figuersnyder' Jan Ewoutsz. en hij heeft de prent waarschijnlijk zelf gesneden. De titelloze prent staat bekend als *De coninck gaet te voet* naar de eerste tekstregel bij het omgekeerde wereldtafereel waarbij de knecht te paard zit en de koning te voet gaat. De prent toont 32 tafereelen op 8 rijen en is daarmee de eerste omgekeerde wereldprent die het karakteristieke rooster vertoont van Nederlandse centsprenten. Alle tafereelen zijn omkaderd en volledig van elkaar gescheiden. Een summier onderschrift bij ieder tafereel is ingesneden in het houtblok en niet in boekdruk. Rechtsonder is tegen een zwarte achtergrond in wit het adres afgedrukt: TE AMSTERDAM BY EWOUT MULLER.

Het natuurwetenschappelijke inzicht van Copernicus zette het wereldbeeld op zijn kop: de aarde was niet langer het centrum van het universum, maar één van de planeten rond de zon. Ontdekkingsreizen

leverden nieuwe kennis over vreemde landen en volkeren en in brede lagen van de bevolking drong het besef door dat we tegenvoeters op deze aardbol hebben: mensen die vanuit onze positie bezien letterlijk omgekeerd op de aardbol staan. Het moet voor de 16e-eeuwer wel geleken hebben alsof alle orde kon veranderen; alsof alle relaties in hun tegendeel konden verkeren en omgekeerde wereldprenten gaven hieraan uiting. Zij weerspiegelen een relativiteit van de kosmische, sociale, biologische en materiële orde.

Zij gaven uiting aan het gevoel dat de héle wereld op zijn kop stond en wellicht dankten zij daaraan hun populariteit.

Van Dupérac kregen we de boodschap dat de taferelen lessen bevatten voor de wijzen en de dwazen. Wat zijn dit voor lessen, of liever stellen we ons de vraag: Wat beoogde de maker met omgekeerde wereldprenten?

Het aantal mogelijke bedoelingen is beperkt in dit verband, waarbij een bestaande en vertrouwde relatie wordt omgekeerd en afgebeeld als een nieuwe niet bestaande:

1. maatschappijkritiek: de bestaande en ongewenste orde zou volgens de kunstenaar door een nieuwe, betere orde vervangen moeten worden.
2. waarschuwing: de bestaande en juist geachte orde dreigt te ontaarden in een verkeerde nieuwe orde.
3. bevestiging: de taferelen moeten werken als tegenbeelden of 'exempla contraria' en verbeelden een 'absurde omgekeerde orde om daarmee de juistheid van de bestaande orde te onderstrepen.
4. amusement: de omkeringen zijn onmogelijke toestanden of *adynata* die slechts op de lachspieren werken en geen appèl doen op de beschouwer om de toestand goed of af te keuren.

Het lijkt alsof in de loop van de 17e eeuw de beeldtaal van omgekeerde wereldtaferelen zoals deze is ontwikkeld met de vroege prenten, vrijwel is vastgelegd. Op prenten uit de 18e en 19e eeuw wordt bij uitzondering een nieuw omgekeerde wereldtafereel aangetroffen. De teksten die bij de taferelen worden gegeven beschrijven óf in neutrale bewoordingen het betreffend tafereel, of onderstrepen door de laatdunkende of afkeurende toon het ongewenste in de afbeelding. In de latere prenten is de Omgekeerde Wereld van zijn dubbelzinnigheid ontdaan. Een morele of ideologische boodschap, afwijkend van de gangbare opvattingen, valt er niet meer in te lezen. Taferelen van de omgekeerde wereld werken dan nog slechts op de lachspieren. Eerst op die van alle beschouwers, maar in de loop van de 18^e en de 19^e eeuw vooral op die van kinderen.

Daarmee is de Omgekeerde Wereld in de kinderkamer beland. Het leidde daar overigens een taai leven. Prenten van de Omgekeerde Wereld waren meer dan 350 jaar populair en in Frankrijk en Spanje werden ze nog in de twintigste eeuw uitgegeven. Omgekeerde wereldtaferelen werden op talloze prenten gekopieerd, herhaald, gevarieerd en aangepast aan de tijd en de plaats van uitgave; daarbij afgebeeld op prenten met 2,4,6 tot zelfs 48 taferelen op één blad. Taferelen van de Omgekeerde Wereld zijn dan nog zelden nieuwe inventies, maar clichés waarvan iedereen de beeldtaal ook zonder toelichting wel verstond.

Een zee van jongensboeken

Dirk J. Tanq

Ik wil het vandaag met u hebben over een onderwerp dat - naar ik aanneem- zich in een of andere vorm in ons collectieve geheugen bevindt. Het gaat over jongensboeken en in het bijzonder over die boeken die zich op of in de nabijheid van de zee afspelen.

Door de benaming jongensboeken te gebruiken zet ik u wel op het verkeerde been. Die benaming is in het moderne discours niet erg *woke* en dat is misschien niet zo erg, maar het is ook onjuist.

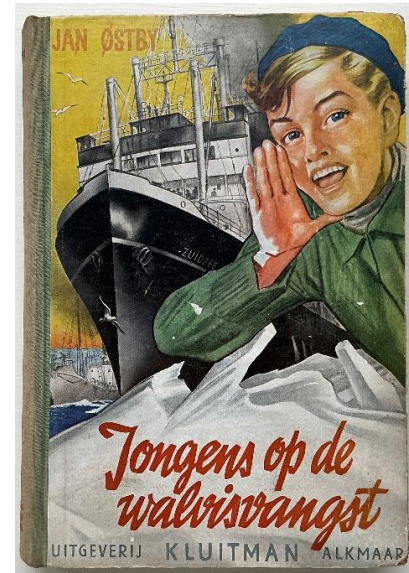
Toen ik - een paar jaar geleden - op scholen over mijn boek *Krijn, als kajuitwachter de wereld rond* (Kluitman, 2018) vertelde, bleek mij keer op keer dat meisjes veel meer en beter 'jongensboeken' lazen dan de vermeende doelgroep!

Kortom: De benaming jongensboeken dekt - om maar een scheepvaartterm te gebruiken, - de lading niet! Het is veiliger om te spreken over jeugd- en jongvolwassenen-literatuur en in dit geval over jongens op en rond de zee. Ik hoop dat ik me hiermee in ideologische zin alvast een beetje indek.

Over dit onderwerp heb ik een kleine verzameling opgebouwd van, niet representatief maar wel (vooral) oorspronkelijk in het Nederlands geschreven, boeken. Het is een beperkt corpus maar groot genoeg om er toch een beetje mee te kunnen spelen en om er een voorlopige - niet wetenschappelijke - conclusie aan te kunnen verbinden.

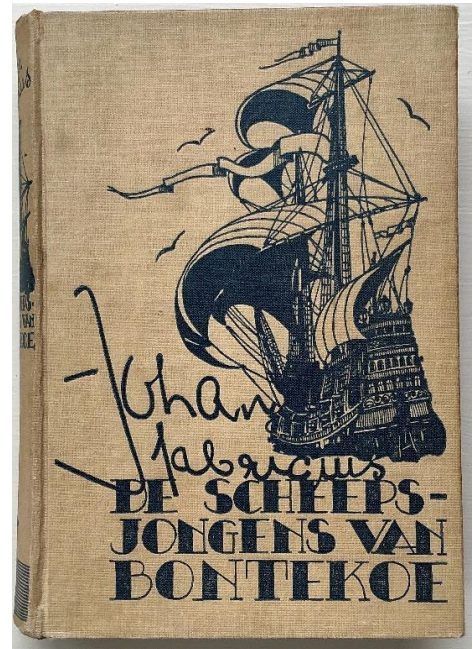
Wie ben ik en hoe kom ik in deze materie verzeild?

Ik ben geboren in een stad die in 1947 nog 'de grootse haven ter wereld werd genoemd'. Over het waarheidsgehalte van deze openingszin wordt verschillend gedacht vooral door mijn Rotterdamse vrienden. Gelijk hebben ze, maar Amsterdam was toch wel echt een grote haven. Als jongetje was ik daar veel te vinden, kijkend naar al de schepen, spelend met aangespoeld hout en andere zaken. Bij ons in de buurt woonden (als ze thuis waren) verschillende zeelieden. Op school (de lagere school) las meester Steeman, wanneer we 'goed ons best hadden gedaan,' op vrijdagmiddag voor. Vaak uit boeken over geschiedenis of over scheepsjongens (zoals Paddeltje) en ook wel over ontdekkingsreizigers in verre oerwouden.

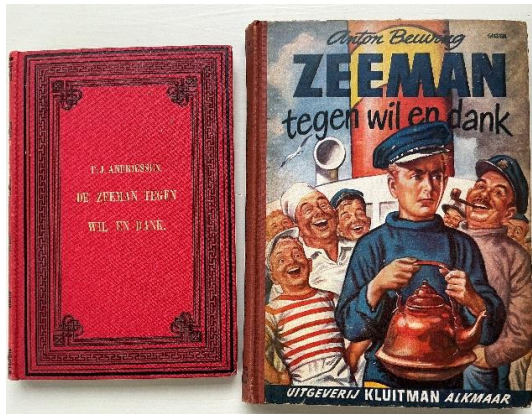
In de jaren vijftig van de vorige eeuw waren plaatjes-verzamelsalbums nog populair. Vooral die met plaatjes van schepen en dan weer speciaal die van het sigarettenmerk *Captain Grant*. Ik zeurde aan het hoofd van mijn vader om die te blijven roken zodat ik die prachtige plaatjes kon verzamelen. Veel later zou hij (mede) overlijden aan de gevolgen van keelkanker en dat werpt achteraf wel een schaduw over die plaatjesalbums.

Ook andere informatiebronnen stimuleerden de belangstelling voor een leven op zee. Dagelijks bevatte onze krant (Het Parool) een aflevering van de strip *Kapitein Rob*. In bladen en kranten werd geworven voor een loopbaan bij de Koninklijke Marine. De televisiegrootheid Dorus maakte daar zelfs een pakkend liedje bij: 'Zorrug dat je d'r bij komt!' Dat wilde ik zeker en in afwachting van mijn marine loopbaan begon ik alvast alle boeken die iets met zee te maken hadden uit de particuliere *Leesbibliotheek-Liedmeijer* te lezen. Het is dan ook geen wonder dat ik als voortijdige schoolverlater op zestienjarige leeftijd als scheepsjongen naar zee ging. Bij de koopvaardij en niet bij de marine maar dat is een ander verhaal.

Mijn belangstelling voor jongensboeken moest noodgedwongen in de jaren daarna gaan sluimeren. We hadden wel een (wisselende) kist met boeken aan boord, maar die bevatte uiteraard geen jongensboeken. Toch is die belangstelling nooit meer weggegaan. Die heeft uiteindelijk de kop weer opgestoken, vooral toen ik de bevestiging kreeg om zelf een boek over een scheepsjongen te schrijven. Ik ging me serieuzer in het onderwerp verdiepen.

Mijn bescheiden collectie

Ik bezit - op dit moment - een corpus van 39 boeken, waar jongens of jonge mannen als beginnende zeemannen een rol in spelen. De boeken beschrijven op verschillende manieren de groei van onschuldig jongetjes tot die van volwassen mannen op zee. Van jongens die carrière maken maar toch ook aan Holland denken, aan thuis, aan hun moeders ook al was de thuissituatie niet ideaal. Ze beschrijven doorzettingsvermogen, eerlijkheid, tegenslag, gevaar en een verdiende beloning en niet te vergeten 'een behouden thuisvaart'.

Scheepsjongens-boeken in historisch perspectief

Het sub-genre (want zo mogen we het wel noemen) scheepsjongens in jeugdliteratuur ontstond in de negentiende eeuw in een periode die met 'De Romantiek' wordt geduid.

Het was de eeuw van het beginnend nationalisme, goed-burgerlijkheid, beginnende democratisering en vooral die van de behoefte aan historische identiteit. Ook de eeuw van de invoering van door de overheid gesteund en geregeld onderwijs en niet te vergeten de opkomst van nieuwe vaak goedkope publicatiemogelijkheden (boeken, kranten en tijdschriften) om al die nieuwe kennis, gefantaseerde verledens en nieuwe opvattingen te verspreiden

Daar speelden onderwijzers, onze dagelijkse opvoeders, een belangrijke rol in. P.J. Andriessen (1815-1874), P. Louwerse (1840-1908) en Johan Been (1859-1930) moeten in hun rol als schrijvende schoolmeesters worden beschouwd als de stamvaders van de Nederlandse historische jeugdroman en die van scheepsjongens in het bijzonder.

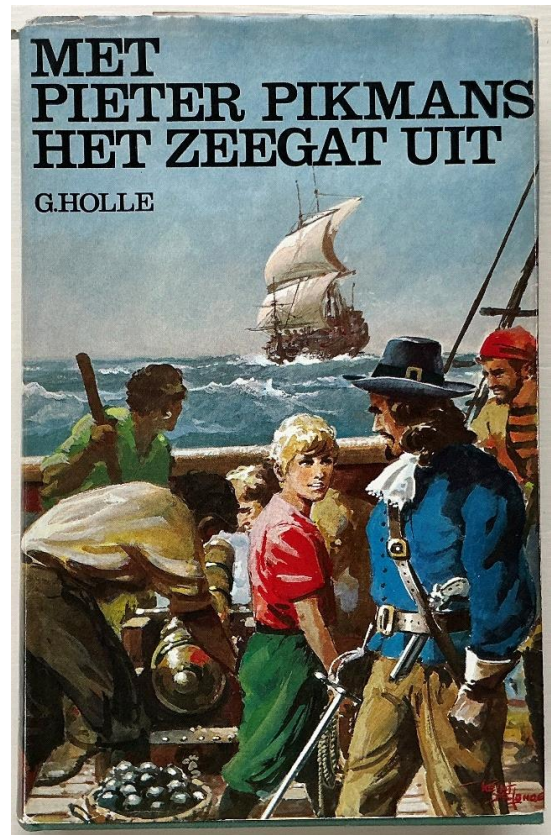
In hun werk wilden de auteurs door gebruik te maken van voorbeelden (denk aan: 'goed voorbeeld doet goed volgen') een - naar hun opvattingen - juiste opvoeding stimuleren. Daarmee werden zij (onbedoeld) voorlopers van bredere maatschappelijke bewegingen die later in de geschiedenis 'volksverheffing' tot doel hadden. Ze zijn daar goed in geslaagd.

Hun boeken zoals: *Paddeltje*, *Vlissingse Michiel*, *De zoon van de zeerover*, roepen ook nu nog bij veel mensen met grijze haren tenminste nog een zweem van herinnering op. 'Ach ja, ik weet het nog!'

Toen deze drie auteurs hun eerste boeken schreven was Nederland nog een belangrijk maritieme natie, een land waar veel bewoners onbegrensd trots op waren. Een niet onbelangrijk deel van die trots was door de boeken van de schoolmeesters gestimuleerd.

In de loop van de tijd zou in jeugdromans het perspectief langzaam verschuiven van didactiek en vaderlandsliefde naar avontuur. Dat blijkt vooral aan het begin van de 20^e eeuw wanneer Johan Johannes Fabricius (1899 -1981) *De Scheepsjongens van Bontekoe* schrijft, een van de meest bekend klassieke maritieme jeugdboeken uit de Nederlandse Jeugdliteratuur-canon. Het was zeker niet het laatste boek dat in dit genre zou verschijnen. Minstens zo indrukwekkend is *Ketelbinkie* en zijn loopbaan naar de functie van kapitein (in drie delen) van de hand van Anthony van Kampen (1911-1991) of *Scheepsmat Woeltje* van K. Norel (1899-1971) en nog vele andere titels van vele andere auteurs.

Die gebruiken vaak andere benamingen voor de functie van scheepsjongen. Ik vond naast scheepsjongen ook: bakzeun, duvelstoeljager, ketelbinkie, kajuitwachter of pekbroeke en ze zijn op allerlei scheepstypen aan het werk. Ze varen op: piratenschepen, oorlogsschepen, zeeslepers, koopvaardischepen, walvisvaarders, kustvaarders, slavenhalers en tankers over de hele wereld.

Zijn er verschillen en overeenkomsten in deze jeugdboeken?

Die zijn er zeker. De belangrijkste overeenkomst is dat het in alle gevallen gaat om wat we nu kinderarbeid noemen. De hoofdrolspelers in de boeken zijn vaak minderjarigen die onder gevaarlijke omstandigheden hard moeten werken in een wat tegenwoordig 'een giftige en gevaarlijke werksfeer' wordt genoemd. Bijna alles wat ze deden en meemaakten was in strijd met de bepalingen van de huidige Arbowetgeving en het was zeker niet inclusief of *woke*. Een moderne ombudsman zou aan het lot van scheepsjongens zijn/haar handen vol hebben, om over een vakbond maar te zwijgen.

Over de karakters kan worden opgemerkt:

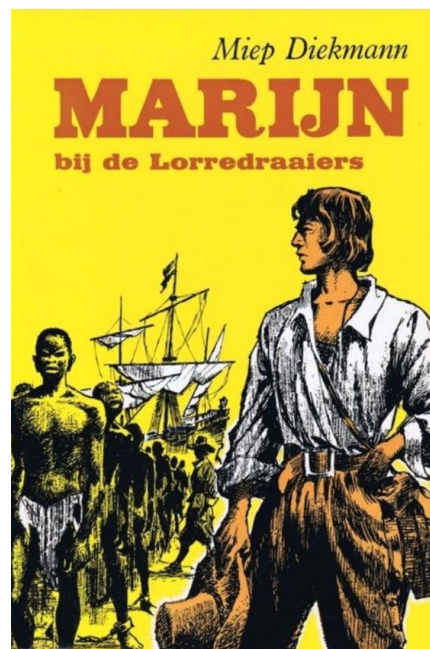
- Hoofdpersoon is altijd een jongen of een jonge man, van eenvoudige komaf, met niet optimale familieomstandigheden (bij voorbeeld: moeder is weduwe)
- De redenen om naar zee te gaan, zijn verschillend. In oudere voorbeelden is dat vaak avontuur en vaderlandsliefde of bewondering (van Zeehelden) In modernere uitgaven is het vertrek vaak noodzakelijk vanwege slechte omstandigheden thuis, of oorlog.
- Er volgt in de loop van het verhaal altijd volgt groei naar volwassenheid, *coming of age* (met rituelen), de hoofdpersoon maakt carrière of wordt anderszins beloond voor zijn gedrag.
- Het loopt goed af,

Over omstandigheden

- Die zijn onveranderlijk zwaar, weer/storm, oorlog, onderlinge vijandschap, slecht eten. Maar de kleine held weet te overleven

In welke wereld

- Wereldwijd. In Afrika, Azië en de Amerika's zijn scheepsjongens actief op ontdekkingschepen (VOC), oorlogsschepen, slavenschepen (WIC), zeesleepvaart, walvisvaart, oude- en moderne koopvaardij

De vraag: kunnen we hier iets van leren?

Het korte antwoord is: nee. Jammer maar helaas moet worden vastgesteld dat u van deze voordracht niets praktisch kunt leren. U gaat straks niet naar huis met de gedachte dat u nu weet hoe u zaken in het leven moet aanpakken. U heeft vast en zeker zelf al eerder gezien dat de belangstelling voor het genre scheepsjongens onder moeilijke omstandigheden afneemt. Dat is een vaststaand gegeven.

Toen P.J. Andriessen en zijn collega's - in hun rol van schoolmeester en opvoeder in de romantische 19^e eeuw - hun eerste boeken schreven was Nederland nog een maritiem land. Dat is nu niet meer het geval. Internationaal speelt de Nederlandse scheepvaart en scheepvaartindustrie nog wel een rol en soms zijn we zelfs beroemd (denk aan de baggerindustrie) maar op wereldschaal is onze maritieme economie bescheiden.

Daarbij komt dat die zich vaak ver van huis op schepen afspeelt met internationale (niet-Nederlandse) bemanningen.

Het directe contact met ons maritieme verleden is daardoor beperkt. Daardoor is de publieke belangstelling afgenomen ook al is die gelukkig niet geheel verdwenen. Denkt u maar aan het eenvoudig voorbeeld van de avonturen van Hielke en Sietze Klinkhamer en hun *Kameleon*. En niet te vergeten natuurlijk, de aloude verhalen en de zoveelste herdruk van de avonturen van kapitein Rob of talloze andere strips zoals Roodbaard. Er is nog genoeg te lezen en daarbij weg te dromen.

Colofon

Het StOKpaardje is het tijdschrift van Uitleenmuseum StOK, uitgegeven door de Stichting 't Oude Kinderboek, Markt, 3 te Lochem. Het tijdschrift wordt zo zorgvuldig mogelijk samengesteld. De redactie van deze uitgave was in handen van: Paul Feelders en Léon Biezeman.

Opmerkingen en reacties zijn welkom. Heeft u kopij voor ons StOKpaardje? Graag! het mailadres is:

info@stichtingtoudekinderboek.nl.

Stichting 't Oude Kinderboek
p/a Het Stadshuus
Markt 3
7241 AA Lochem
info@stichtingtoudekinderboek.nl
www.stichtingtoudekinderboek.nl

ISSN 1873-9474 (gedrukt)
ISSN 2211-7989 (online)
IBAN NL18 RABO 0140 7488 65

Doelstelling: Het verzamelen, bewaren, ter inzage geven, uitlenen van en informeren over in principe niet recent verschenen kinder- en jeugdliteratuur, in het bijzonder uit het Nederlandse taalgebied.

StOK is een culturele ANBI